

կոպուր նոյն համարել ընդ Գաւթի Հոռով-
մայեցւոյ, որոյ պրուածքը կը յիշէ և խա-
րենացի՝ ի պատմութեան Հռիփսիմեանց, և-
թէ ընդհակառակն Հայազգի ոմն էր. որոշ
բան մը չեմ կարող բռնել:

Գ. յԱնեփորիկն Ա. էջ 517 «Պատմու-
թիւն սուրբ գեղարդին և այլ տնօրինա-
կանացն Քրիստոսի՝ կայ, որոյ հեղինակն
կ'ըսէ. «Այսպէս գտաք ՚ի գործոց ոսկի գրով
՚ի պատմագիր թագաւորութեան քաղաքիս
Կ. Պոլիս, և այսպէս պատմեցաւ յորժամ՝
առին զթագաւորութեան քաղաքին՝ մեծ
թագաւորն Փռանկաց, բացեալ զմեծ և-
կեղեցին զսուրբն Սոփիա, կոչէր զամենայն
քաղաքն և զպատրիարքն և զնախարարս
սուրբ եկեղեցւոյն և խնդրէր զիրկական
սրբութիւնս, և նոքա զոր ունէին ցուցին և

ապա բերին զմեծ գործոց ՚ի պատմարան
և էր գրեալ այսպէս ».....:

Ի միջի բաղմանց՝ որք երեք էջ գրուած
են, կը յիշտի « և աստուածամօր պատկերն,
սուրբ Առաքեալն իմպէտս տարեայք ՚ի Հայք...
Տիրամօր պատկերն ՚ի Հագեաց վանքն »: Իւ
յիշատակարանն է. « Եւ այսպէս օրինակե-
ցաւ տնօրինական սրբութիւնն ՚ի հռոմ՝
(հռոմ)՝ զրէ ՚ի Հայ թարգմանեցաւ ՃՀԶ.
և Քրիստոսի վառք յաւիտեանս ամէն »:

Այլ ևս գեւ չկնքած իմ գրութիւնս,
հրատարակաւ ևս կը յայտնեմ՝ անկեղծ
չնորհակալութիւնս առ Գեր. Հ. Ղեւոնդ
Մ. Սւրբան, որ առ ինքն զիմա՞ծ ժամանակս
միշտ ամենայն ազնուութեամբ քննեց զիւ-
րացնել իմ դժուարութիւններս:

Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ Ո Ր Դ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ի Թ Է Ո Դ Ո Ս Ի Ո Յ Դ Է Պ Ի Ն Ո Ր - Ն Ա Խ Ի Զ Ե Ի Ա Ն

(ՏԵՍ ԷՋ Ե)

Է

« Զի՛ գեղեցիկ իմ կորուսեալ հայրենիք.
Ո՛վ յիշատակ աղետաւոր եւ քաղցրիկ »:



տալացի բանաստեղծին այս
երկու տողերը, զորս զրօծ է
Բաբելաղացոյ գետոյն եզերք տա-
րագրեալ իսրայելաղաց բերանը,
յայտ վայելչական էին մեր գաղթա-
կան եղբարց ալ, երբ ընդ երկար ճա-
նապարհորդելով՝ հասան իրենց խոռ-
տացեալ երկիրը, Դոն գետին հիւսի-
սային ափանց վրայ: Ահք մի կու տան
նոքա այն վայրենի և անմառ անտալա-
տին, որոյ ծայրը հեռուն երկնից հետ
կը միանայ, ուր չիք ոչ լեռ, ոչ բլուր և
ոչ անտառ, անապատ ամայի. ուր

միայն տեղ տեղ չամբեր և եղէգնուտ,
նեղ կ'երևան ամառատեն, վասն զի Դոն
գետն վեր բարձրանալով՝ գարնան իւր
թումբերէն՝ կ'ողողէ երկիրը ցմեծ առ-
բածութիւն, և ապա տակաւ յետս քա-
շտելով՝ ճախճախուտներ կը թողու այս
դին տյն դին: Զայս ամենայն տեսնալով
տարադիր հայկազուն Տուրքայիք, կը
լքանին, կը կոտորի սրտերնին, աչքն-
րուն առաջ կը բերեն իրենց կորուսեալ
հայրենիքը հեշտին ելեէջներով, հայա-
կապ մայրաքաղաքն Կոֆա՝ իւր 36 ծո-
վահայեաց և քմբէթաղարդ եկեղե-

ցեաք, այդիններով և պարտեզներով, Սուրխաթ նաեմատուներ խրտաւխտ անտառներով, և անոնց մէջ վանքերով և արեղայից հողեմներով, կէօք-թէփէ՝ բարձրաբերձ ժայռերով, Սուլտան-Սալա, Թօփու, Օրդալան, Սօփուք-Սու, Սորդայիա, իրենց կանաչագեղ բլուրներով, այդիններով, պտղատու պարտեզներով, անտառներով. կը հառաչեն նոքա սրտերուն խորերէն. երթալով կը բազմապատկի նոցա դիմաց հեռաւոր Տաւրիոյ զեղեցկութիւնը, կը հալի նոցա սիրտը երբ կը յիշեն որ անդարձ պիտի լինի իրենց պանդխտութիւնը, « ո՛վ յիշատակ արեւաւոր և քաղցրիկ », կը նշովեն այն ժամը՝ յորում թողին զՂրիմ, կ'երգնուն որ անպատճառ վերադառնան ու վայելեն իրենց պապենական այդիններն ու պարտեզները. կը բողբեն, կը պաղատին. այլ ըսող չի լինիր: Քանի մի գերդաստանը ինչպէս Տէօլվէթեանը կ'անցնին յիկատերինեալա իրենց կաթիլի եղբարց մօտ, և ապա նոցա հետ 'ի միտսին կը վերադառնան 'ի Ղրիմ. այլք ու մանր գիշերախառն կ'ուզեն վերադառնալ փախչելով, այլ օտցա առաջ պատկենին խաղախաց օտինը, կամայ և ակամայ կը խոնարհին առ ժամն ճակատագրին անողոր օրինաց: Թոյսէփ սրբազան՝ նոցա թեմակալ առաջնորդը շատ յորդոր և խրատներ կու տայ, որ Ողորմած կայսրուհւոյն կամացը հնազանդին. մեծահանդէս կ'օրհնէ ըստ գծագրեալ յատակաձեւոյն նոր շինուելիք քաղաքին հիմունքը, և հին՝ միանգամայն ցանկալի անուամբ կը կնքէ քաղաքը Նախիլեալ կոչելով. Այս կը լինի 1779ին, Ղրիմէ ելնելուն երկրորդ տարին. կ'անցնին ամիսներ, կ'անցնին տարիներ, տապալէզ ամառանց՝ խստաշունչ ձմեռներ կը յաջորդեն, կու գայ դարուն. կը յիշեն զեղացիք իրենց Ղրիմեցի համանուն՝ գեղերն անտառազարդ բլուրներով, ուր

դոյնզգոյն ծաղկունք հաղարներով կը բացուին, ուր անտառք կը հնչեն սոխակին և սարեակին զեղգզիներով, դարձեալ կը բորբոքի նոցա մէջ Ղրիմ դառնալու փափաքը, ամբերնուն մէջ կ'առնուն զաւտիկ կոյուած փոքր միջատը ու կը հարցնեն կողկողագին « Ղրիմին ճամբան որն է ». անբան միջատը շիթած՝ մի այս և մի այն կողմը կ'երթայ:

Ղրիմեցի դաղթականաց մի մասն, կորուսեալ հայրենեաց ցաւով, միանգամայն չկարենալով դիմանալ օդոց խստութեան, այդ անսիրելի աշխարհքին մէջ կը փակեն աչքերը. մնացեալք տակաւ կը հասկնան որ իրենք շատ անգոր են մաքառելու հզօր խխանութեան դէմ. միւս կողմանէ հզօրագոյն ևս հարկ մի կը ստիպէ գնոսա 'ի Ղրիմ վերադարձի ցնորքն մէկ կողմ դնելով՝ աշխատութեան ձեռք զարնել. այդ հարկն էր կարևոր ապրուստի և աւտնին պիտոյիցը՝ նեղը ինկած Նախիլեային, և ըստ վկայութեան նոցա, « տեղով հորեր փորելու ստիպուած », կը սրէ գեղացին իւր խօփը, և խաղախաց աշխարհին հողն տակն աւ վրայ կը բերէ. քաղաքային, ըստ բնատուր հանճարոյ, վաճառականութեան ձեռք կը զարնէ, և շահաւոր կերպով իրեն կը ծառայեցընէ Դօնի ալիքը. Սիբիրիայէ սկսեալ մինչև ցկառապիական ծով. քաղաքէ քաղաք, տօնավաճառէ տօնավաճառ կը յաճախէ, Նովորոսս, Խարքով, Քիւիվ, Փոլթաւա, կաշի, մորթ, ճարպ, իւղ, բուրդ, երկաթ, ածուխ, ցորեան, ձուկն և այլ և այլ ձեռագործ ապրանքներ՝ կ'առնու կը ծախէ, և քիչ ժամանակի միջոց այնպիսի նոր վաճառաշահութեան դռներ կը բանայ այն վայրենի աշխարհին մէջ, որ օտարք կը նախանձին, կ'ուզեն Նախիլեանու քաղաքացի դրուիլ, այլ Նախիլեանցիք կայսրուհւոյն շնորհած պարգևագրին զօրութեամբ՝ կը մերժեն օտարաց մուտքը 'ի

1 Նախիլեանցի գեղացիք իրենց գեղերուն թաթաբաններն անուանէին, որոնք են, 'ի յիշատակ իրենց հին բնակութեան Զալմըր (Օրդալան), Մեծ Սալա, Սու-

տան — Սալա, Թօփուի և Նիսիլիթա. այս վերջինս թաթարաշինքն չէ, և Ղրիմու մէջ չեմ ըսած ես մինչև ցայսօր այդ անունով գիշ:

Նախիջևան: Այս է ահա պատճառը, որ Նախիջևանու մօտ, Ռոստով կոչուած աննշան բերդը կամայ կամայ 100,000 թնակչով մի մեծ քաղաք կը դառնայ. ուր բնական ճամբով կ'անցնի Նախիջևանու առևտուրը. սակայն Ռոստով դիտարկով որ շնորհիւ Նախիջևանու է իւր գոյութիւնը, ասկաւ մօտենալով քարեկամութեան ձեռք կը վարկառէ. Նախիջևան իր առանձնաշնորհութիւնը և ամբողջութիւնը պահելու մտքով, հետու կը բռնէ զինքը այլ կու գայ ժամանակէն և արդէն մօտ է, որ այդ երկու քաղաքներ իրարու պէտքէ խառնուին. զի աշխարհային այն է՝ որ մեծը զվերըը չկրնայ բարոյապէս:

Ը

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ

Մայիսի 6ին, ժամը կէս օրէն վերջ հինգ և կէս հասայ Նախիջևանու գրիկից Ռոստով մեծ քաղաքը. այլ զի վախճանս մեծամեծ քաղաքացի ժխտիւ զբարձրացող չէր, իսկոյն փոքրիկ կառք մի վարձեցի 'ի Նախիջևան գնալու: Ռոստովի ստորադասակ մեծ փողոցներէն անցնելու միջոցաւ, երկու կողմը բարձրացած աղի սակերտ վայելչաձև տնայրուն վրայ էր աչքս, մահաւանդ հարուստ խանութներուն վրայ, որոց ճակատը կը տեսնէի զարդարուած ոսկէ. առաջ վերառաւորութիւններով: Արդէն դիտեց՝ որ Ռոստովի վաճառականութեան մի մասն Նախիջևանցի Հայոց ձեռքն է. սակայն և ոչ մի հայազիր վերառաւորութիւն չդարկաւ աչքիս. բայց յայտ մտնէ, հայերէն մականաւանքն ևս այլոցած գտայ, այլ և յախուռն կերպով թարգմանած. ճոյնպէս գեղեցիկ եւս վերջաւորութիւնը ով փոխուած: Շատ հարկիկ է որ Նախիջևանցիք, կամ Ռոստովցի հայապետք՝ այդ մասնկանց և փերթաւորութեանց խնդիրը բժարեն. դրութիւն համարին. սակայն ազգային սգոյն նախանձախնդիր մարդը, փոքրէն մեծը զուշակեալով անկարելի է որ

չվշտանայ: Ուրեն այժմ ոսկէ երկու հարիւր տարի առաջ մեծանուն և փառ թամբանովիչ, վարդերեսիկ, Ակորոս վիչ, և այլ Լեհաստանի հայկազուն վաճառականներն և աղնուականներն. չէ որ նոքա առկա հեռանալով յազգութեան՝ բարբոսի ստարացան լեհաւարով:

Առաջ գնալով, քաղաքին տրուարձաններուն կը մտնենայի, և ահա տափարակ դաշտին վրայ յերևան եկաւ հայտնակ Նախիջևան քաղաքն իւր կանոնաւորեալ փողոցներովն և դմէ թաղարդ եկեղեցեք, բարձրաբերձ զանգակատամբ, որոց գագաթման ոսկէ զօծ խաչերը, դէպ 'ի մատա խոնարհած արևուն ճառագայթներէն գեղեցիկ կը ցալային:

Նոյն օրը թագաւորաւոր պայտալտին Նիկողոյոս Ալեքսանդրովիչ ծնունդեան օրը լինելով, բոլոր քաղաքը և առաջին դրօշակներով զարդարուած էր. օրը հանդարտ և ջերին, փոքրաց մէջ բազմութիւն զբօսասիրաց. այլ որ սխրալին և քան դամենայն ինչ ինձ հաճոյական, ամէն կողմանէ Հայոց բարբառ կը լսէի, գրեթէ ամէն անասն հայկական. Թիպար էր. յոյժ ակոթեցի և անմոռանալի զգացմամբ արօժեց սիրտս, երբ Ս. Լուսաւորիչ փողոցն առաջ գնալով՝ յանուն Սրբոյն կանգնած հոյակապ եկեղեցին դիմացս ելաւ, 'ի ճակատուն կրեւով ազգիս լուսատու ինձայնչանկար պատկերը, անհրաժեշտ Տրդատ թագաւորն Հայոց՝ առաջի Սրբոյն ծնրադիր:

Անցեալ առի աշնան, օգոստոս 20, փառաւոր գաւառին մէջ հայաչէն կամենից քաղաքը մոնելու միջոցիս, բոլորովին տարբեր զգացում կրած էի, քան ինչ որ այժմ զգացի. հոն քառակարկա երկյարկ բերդի դռնէ կ'անցնէի. Հայոց քաղաքը մոնելու համար, իսկ աստ անբերդ և անդուռն հայտնութեամբ կենդանի քաղաքին մէջ ազատ կը շնչէի. հոն ինչպէս եղանակն աշնան, նոյն և ազգիս աշուկը կամ ձմեռը պիտի տեսնէի, իսկ աստ՝ ազգս գարնան

վիճակի մէջ. ուր էր թէ երկայն լինէր այդ դարունը, և երկարադայն ևս ամառն յաշորդէր նմա: Երկու քաղաքներս ևս Անեցի հայկազանց չէիք, օտար աշխարհաց մէջ, մին ձի գարուն չէիք, քարաշէն պատեր չուրս կոպմը, որոց պտոյտը ջրալիւ խրամ, որպէս զի թըշնամին ազատ մուտք չգտնէ, մինչ երկրորդս ազատ յահէ լինաման, անպարտաւ և անխրամ ձի գարուն վերջերը չինուած: Առաջնոյն մէջ հայկազանք երկար տարիներ իրենց գերը փառաւոր կերպով խաղալէն վերջը՝ քաշուել են, խորայնի՝ որդւոց թողով թատարը, իսկ աստանօր նոր կը սկսին աղղոյինք դպրութեամբ լուսաւորեալ, ազգիս անունը արդոյնմայելու օտարաց առջև:

Նախիջևան հայաբնակ քաղաք է 16,000 բնակչով, որոց թէպէտ իբրև կէսն օտարազգի կը համարուին, այլ քաղաքին մէջ հայ տարրն է տիրողը, մնացեալք ծառայ մարդիկ են: Նախիջևանի հայ բնակչաց վրայ խօսելով մեզ հարկ կը լինի սակաւ մի ուղիղ նպատակին խոտորելով, ընդհանուր դադարական Հայոց թիւերով գրաւիլ, որ կարծեմ հետաքրքրական լինի ընթերցողաց: Խառնութեամբ վաւերական աղբիւրներէ հաւաքելով, ընդհանուր դադարական քրիստոնէից թիւը որ ելած են 'ի Ղրիմէ 1778ին՝ 31,386 կը զնէ. այս ժողովրդոց կէսը (եթէ ոչ և աւելին) Հայք են, զի քիչ վերջ աղղային գրիչք 3000տուն Հայոց կը գրեն. եթէ տուն գլուխ հինգ հոգի հաշուելու լինիմք, Հայոց թիւը 15,000 կը լինի: Այժմ Նախիջևան 8,000 կը հաշուէ քաղաքին աղղայնոց թիւը, նոյնպիսի կամ սակաւ մի պտկաս Նախիջևանու հինգ գեղերուն բնակիչքը, ընդ ամէնը բոլոր հաշուով՝ Նախիջևանի իւր գեղերով 16,000 հայ Անեցի գաղթականք: Եթէ սոցա վրայ անեցիներն 5,000 զրիմեցի Հայք, որք դարձել են Եկատերինեալուէ, կը լինի 21,000, Ազովեան կամ Եկատերինեալու գաւառի շատ քաղաքացի մէջ և

կուրան գետի վրայ ցրուած Հայերն, հաւանական է որ 9ը կամ 10ը հազարի հասնին. որով Ղրիմէ ելնող հայ գաղթականաց թիւը 'ի միասին հաշուելով վերադարձողները, կը լինի 30,000: Հարկը տարուան միջոց կրկնապատիկ եղած է Հայոց թիւը, որ թէպէտ օտար աղղաց աղղահամարին նայելով չէ միւթ թարական, այլ այս պէտք է 'ի նկատի ունենալ, որ բազմաթիւ եղած է՝ մինչև Եկատերինեալու կիմային վարժելու հայ մեռելոց թիւը: — Այլ մեք դառնանք 'ի Նախիջևան:

Քաղաքը հետեւէն դիտելով՝ չափաւոր տարածութեամբ քրիստոնեայ քաղաքացի երևոյթ կ'ընծայէ, որոց հաւասարեք են վեց եկեղեցեաց կաթողիկէք և զանգակատունք: Բուսականութեան մասին շատ աղքատ է քաղաքս, որոյ վրայ այժմ նոր կը սկսին խնամք տալ: Քաղաքիս ներքին և կամ բարոյական կառավարութիւնքն յուսալիւր ապագայ կը խոստանայ հայ սերունդոց, դպրոցաց յաճախութիւնն, որոց վրայ մեծամեծ գումարներ կը ծախեն, պիտի հաւաստեն օր մի գրածս. այժմ ևս մօտ հազարի երկսեռ ուսանողք դպրոցաց, ինչպէս քաղաքին նոյն և եկեղեցեաց կենդանի զարգարանք են: Իրենց միաձև զգեստներով:

Այլ ես դեռ փոքրիկ կառքով առաջ կ'երթայի, դէպ իմ ասպնջական մեծարդոյ Եպիփան Պապոյեանի տունը, որ արդէն 'ի վաղուց ինձ ծանօթ էր և բարեկամ: Պ. Պապոյեանցի առնը Ս. Լուսաւորիչ փողոցին վրայ, գեղեցկաշէն տանց մին է. առաջ դնալու միջոցիս առաջ և անտի շատ հայերէն բացատրութիւնք յալանջս կը հասնէին, որք թէպէտ ինձ համար նոր չէին, վասն զի մեծաւ մասամբ նոյն է Նախիջևանու հայ բարբառը Ղրեմեցւոյն հետ, սակայն և այնպէս այդ հեռաւոր աշխարհին մէջ, և այն 'ի փողոցի, Հայոց լեզուն լսելը ինձ շատ անորոշելի կու գար. ու չաղբութեամբ մտիկ կ'անէի՝ որ բառ

1 Այժմ Կամենիցի վաճառականութիւնը Հըբէից ձեռքն է՝ մինչդեռ երբեմն Հայոց ձեռքն է:

էր ինչպէս քաղաքին, նոյն և աշխարհին վաճառականութիւնն:

մի ուշադրութենէս չվրիպի. մին բարձրաձայնէ՛րսէր ընկերին. « Հաժէ ինա բանը գիտիսու, սախոն չմտանաս » . ընկերը կը պատասխանէր. « Ատ ինչ կարաճի է, հիշ կը մոռնամ եզիւ է, առ շատ ինթեռէսնի բան է ու » . երրորդ մի « Ասիրկուն սատ (զրօսարան) կու գան » . չորրորդը կը պատասխանէ « Օխթնի-ու թնի արայրիս խայրէթ կ'ա-նիմ գալու, առաջ չիմ կարնալ » . տասնը և այլ տասնը նման ալայ - մալայ, ա-վալ - քալալ, ձորով - մորով բացա-տրութիւնք, որոց քէն կարելի է միա-ցեալն գուշակել. Այս ևս հարկաւոր է աւելցնենել, որ Նախիջևանցիք իրենց համար առանձին զտու քաղաք և բնա-կութիւն ունենալով, յօտարաց ամե-նեւին ազնաժողովիւն չունին, և տան և փողոցի մէջ ամենին տարբերութիւն չեն դնել. շատ անգամ տան մէջ և այն-ցած ձայնով լինելու բացատրութիւնք կամ խօսք, հրապարակներու վրայ բարձրաձայն կը հնչեն: Այլ ինձ, այս պարագայիս մէջ, ամենայն բառ, ամէն հայկական խօսք կամ զրոյցք քաղցր կը հնչէր. այգալէս սիրելի է սովորութեան օրէնքն, և ախորժելի հայրենեաց յի-շատակն:

Հասայ շուտով մեծարգոյ բարեկա-միս տունը, որոյ սիրալիր հիւրընկա-լութիւնն առաջին վայրկեանէ մինչև մեկ-նելու օրս, մեծապէս զիս պարտաւորած է: Նախիջևանու արժանի յիշատակի շինութեանց վրայ խօսելէն առաջ՝ քա-նի խօսք զրուցեմ դոյս աշխարհաբար լեզուին վրայ, որոյ աղաւաղմունքն ար-դէնքանի մի բառով քիչ մ'առաջ յի-շեցինք: Այդ բարբառոյն վրայ յերաւի երկարօրէն խորհրդածել կարեւոր է. զի այդ այն սրբազան աւանդն է՝ զոր յընթացս 600 տարիներու պահած է իրեն սեփական յատկանիշ Անեցի ոս-տանի ժողովուրդն, որով կը զանա-զանի յօտարաց, որով կը տածէ ոգի ազգի և սէր հայրենեաց: Թէպէտ ռում-կին բերանը աղաւաղ ևս երևայ, բաղ-մութեամբ թաթար և ռուս բառերու. այլ հիմը և արմատը գեղեցիկ է և վա-

յերուշ և քաղցրահնչիւն քան զամենայն զաւառական բարբառ հայկական լե-զուիս: Եթէ հայագէտ մի ուշադրու-թեամբ միտ դնէ, կրթեալ և հայրենա-գէտ Նախիջևանցւոց երիտասարդաց և օրիորդաց, որք հայկական տառերն նազանօք և փափուկ հնչելով կը խօսին իրենց անեցի լեզուն, թօթափելով ե-կամուտ խորթ ամայն օտարաւոր բառե-րը, կրնայ ստուգել զրուցածիս ճշմար-տութիւնը:

Ոմանքնոր հայագէտք, իրենց նորա-հնար լեզուով պանծացեալ համարձակ կը գրեն պախարակելով քանի մի օ-տարամուտ բառք Նախիջևանցւոց բար-բառոյն՝ ի բերան սերտած. այլ լե-զուաց կանոնը և կազմը քննողին յայտ-նի է գեղեցիկութիւնը Անեցւոց բարբա-ռոյն: Բացատրութեան անկարօտ ճըշ-մարտութիւն մի է, որ որչափ ազգ մի կրթուի և յղկուի՝ նոյնչափ այն ազգին լեզուն մատենագրութեամբ կը կոկուի: Նախիջևանցիք և Գրիմեցիք գերահռու-չակն Անուոյ Բագրատունի ոստանիկ ժո-ղովրդեան մասն են. ինչպէս քաղաքն Անի աննման է գեղեցիկութեամբ, այլոց քաղաքաց աշխարհիս միոյ, նոյնպէս կը վայլէր որ լինի նորա ժողովրդոց բար-բառը: Թաթարաց լուծը և այլ օտար ազգաց ազդեցութիւնը եթէ տակաւ Նախիջևանու բարբառէն վերցուի մաք-րուի, անշուշտ այդ բարբառը ամենայն աշխարհիկ բարբառէ աւելի քաղցր հնչ-չիւն և ճկուն պիտի հանդիսանայ: Նա-խիջևանցիք այդ բանին դրսէն վարժա-պետաց կամ հեղինակութեանց կարօ-տութիւն չունին. շատ գեղեցիկ, միան-դամայն ախորժաւոր հնչմամբ կը խօ-սին քաղաքին կրթեալ մասն. այդ դու-ծոյն համար մեծ դիտութիւն և մեծ խեղ ևս հարկաւոր չէ. ամենայն հայկա-կան ազնալ կը զանազանէ որ առեւի ընտրելի է խորդածայն թաթար բառե-րուն տեղ՝ կոկ հայերէնը գործածել, ինչպէս՝ շառլիսի տեղ՝ հիմայ, ալայ մալայի տեղ՝ բուրբովին, ախալ քա-վալի տեղ՝ աճապարելով, ձեպէքի տեղ՝ հարկալ, նոյնպէս վերջին ժամա-

նակի ռուս եկամուտ տեղ բառերուն նորա հայկականը դործածել. դրադէտ նախիկնացին չի գրուցել սխալաւորութիւն, քիւն, այլ թաղութիւն խանաւորութիւն, չի գրուցել ուլիցա, այլ փողոց. ոչ փղղլ-լաւ, այլ հրապարակ. ոչ քուլուլ, այլ կառավար: Ըստ իմ կարծեաց նախիկնացու հին և ընտիր աշխարհաբառին խանդարման մեծապէս պատճառ կըրնան լինել, գեղերու ոմանց մէջ զբառնում կովկասցի ուսուցիչք. նախ սորա տղայոց զարգացումը հարկաւ քանի մի տարի ետե կը ձգեն, զի ոչ աղայք վարժապետին գրուցածը կը հասկընան, և ոչ վարժապետը տղայոց լեզուն. երկրորդ՝ հաւանական է որ շատ անգամ տղայոց գեղեցիկ աննյի բացատրութիւնք՝ անխմանալի լինելով վարժապետաց համար, ծաղրածութեան նիւթ կը լինին¹: Ուրչափ Կովկի բան կը լինէր, եթէ նախիկնացիք չուտով իրենց դպրախնայու և այլ վարժարանաց մէջ գեղերու և քաղաքին ուսումնարանաց համար վարժապետ պատրաստէին. որով միծապէս՝ փոքր տղայոց իրենց մայրենի գեղեցիկ աշխարհաբար լեզուաւ զարգանալուն պատճառ կը լինէին:

Թ

ԵԿԵՂԵՑԻՔ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՔ
ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՈՒ

Նախիկնան չէն և պայծառ վեց եկեղեցի ունի քաղաքին մէջ. Ս. Լուսաւորիչ մայր եկեղեցին իւր ընդարձակութեամբ և ճոխութեամբ կը գերազանցէ զայլս. ի միջնայոր քաղաքին շինուած է՝ մեծադործ և հոյակապ, չորս կազմէ՝ ծառատան, զոր կը շրջապատեն զրաէն երկաթեայ ճաղք, լայնանիստ է կաթողիկէն, արասքոյ և ի ներքոյ նկարեալ. բարձրաբերձ է զանգակատունն՝ որ մոից դաւթին վրայ կ'ամրառնայ: Եկեղեցեաց ճարտարապետութիւնն առ հասարակ

տեղական կամ ռուսական է. աւելի պիտոյից և յարմարութեան ուշ գործուած է՝ քան թէ գեղեցիկ և վայելչութեան. այս դատողութիւնս բոլորովն սխալ կը լինի գերեզմանոցի Ս. Կարապետ նորա չէն եկեղեցւոյ մասին, որոյ վրայ առանձին խօսիլ հարկ է: Քաղաքիս եկեղեցիք ամէնք ալ ունին մոից առաջ մեծամեծ գաւիթներ, որոց վրայ կը բարձրանան զանգակատունքն. յաջմէ պահարան, յորում կը պահուին ընդ այլ եկեղեցական սպասուց՝ բազմութիւ գրչագիրք. ի ձախմէ ժամակոյի կամ պահապանի համար սենեակ մի: Եկեղեցեաց ներսի կողմէն, մոից դրանց վրայ կան վերնատուններ. ընդարձակ է եկեղեցեաց մէջն և առհասարակ մաքուր կը պահուին. դասը զատուած է եկեղեցիէն, խորանները միշտ բարձրաբերձ խաչալներով զարդարուած են, ուր բաց ի խորանին պատկէէն, ալլ շատ պատկերներ կան, յորոց ոմանք արծաթի հանդերձիւք պաճուճեալ են. խորանաց ետի կողմը, ի միջնայորին մի մեծ խաչ, վրան փրկչական արձանով, և ընդ ալմէ ընծայարան, խաչալին ետեի կողմը: Սեղանից վրայ բաց ի արծաթապատ խաչէ և աւետարանէ՝ կայ ըստ Ռուսաց եկեղեցեաց՝ եօթնաշաբան աշտանակ մի:

Նախիկնան հասնելուս երկրորդ օրը՝ արգոյ բարեկամիս հետ՝ առաջին այցելութիւն Ս. Լուսաւորիչս տաճարին տըլիք, ուր որդէն պատարադն առաջ գնացեր էր, այլ ի միջնայոր դասուն կանդնած ալախօսիկ դպիրն՝ իմ ուշադրութիւնս դրաւեց, իւր ախորժառք երգեսցողութեամբ: Անմիջապէս ժամէն վերջը ծանօթ անաղով եկեղեցւոյն առագերէց Տէր Խաչատուր Զարեփեանի հետ, մտանք պահարանը, ձեռագիրքը աչքէն անցընելու համար: Լուսաւորիչ պահարանը անհամեմատ կերպով հարուստ է գրչագրօք, քան այլոց եկեղեցեացը, ուր կան երկու հարիւրէն աւելի գրչագիրք, ըստ մեծի մասին հոգեւոր գրեանք: Մե-

¹ « Մանի մանի մի առէ », կովկասցւոյն անիւմանակ է: « խեղճ ման կու գայ », նոյնպէս անսովոր կովկասցւոյ: « Զրազը անցուր », Դա-

լէի տեղ. « ապուլ տուեց ընտէն վար », Թո, զուց, և այլն:

ծայարդ. են երեք մագաղաթեայ աւեւ տարանք՝ կլիկեան յիշատակարանօք. կան և 'ի կաֆա գրուած պատկերազարդ աւետարանք, որոց նկարք ներկայացը նեն փրկական առանիները. այս պատկերք նկարչութեան արուեստի մասին՝ գերադանց երեցան ինձ՝ քան մինչ ցայսօր տեսածներս հայկական ձեռագրայ մէջ, որ թերևս արգիւնք լինի մերայնոց ընդ Գեղարուստոյ ունեցած յարաբերութեանց. բայց յայտնանէ Լուսաւորչի պաշարանին մէջ կը գտնուին ընտիր ծաշոցք, Յայսմաւուրք, Ճառքնափրք, երկուօրինակ Սարգիս Ենորհալի, Գանձաբանք, Շարականք, Պատարագ մատոյցք, ընդհանրապէս մաքուր գրուած, որոց երեք չորրորդ մասը 'ի հռչակաւոր մաշրապետաւ Կաֆա և 'ի հռչակաւոր Սուրիաք գրեալք, ընդ հալանեաւ զաշազան եկեղեցեաց, 'ի ձեռն փցուել և մեղրամեղ երեցանց և արեղայից, Չեռագիրքս թղթատած միջոցիս, որոց կոկիկ և վայելչաձև գրչութեանց վրայ ոչ սակաւ տխորժանք կը զմայլէի, մտքըս լաւին բառերն կ'օրոճայի Sic transit gloria mundi. Երբեմն բազմաթիւ հայ գաղթականք, չէն հայ եկեղեցեօք և բազմագոյն ևս հայազէտ հոգեւորականք պայծառացեալն կաֆա, այժմ նըկուն և անփառունակ. չտաք յեկեղեցեաց հիմնադրատակ, մնացեալ գտաարկ, և նոցա ծախին և ժողովուրդ՝ աստ՝ Գոնեան աշտուրհքը չենցընելու քշուած:

Եթէ այդ ձեռագիրք, նոյնպէս և այլ եկեղեցեաց մէջ գտնուածք, նոյն և որք առանձնականաց մօտ կը գտնուին, մանրը քննուին, ոչ սակաւ տեղեկութիւն կարելի է հաւաքել, ինչպէս ազգիս ընդհանուր պատմութեան, նոյնպէս և աւելի ևս Ղրիմեցի գաղթականաց մասին: Մեծապատիւ Դրիգոր աղա Սարգիս քեան, որ այժմ արժանաւոր քաղաքաշէնք է Նախիջևանու, խոստացաւ:

1 Պ. Կարապետ Եղեան արգէն 10-15 տարի. ներքէ 'ի վեր գրած է Ս. Պետրոս-Պապէս տաւալաւ. նաւոր Նախիջևանցիս, որ սոցա թանգարան մի չինէն. քաղաքին մէջ՝ ամէն աւտակ հնուածիւն. ներ պահպանելու համար. սակայն ցայսօր ժա.

Ս. Լուսաւորչի մօտ շինել տալ առանձին գրատուն դրչադրաց համար, և հոն ժողովել այդ թանկագին յիշատակարան. ներք:

Երկու մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէ ազգիս Դրիգոր աղա այդ գրատան շինութեամբ, մին՝ հաւաքելով 'ի մի տեղ ձեռագիրները, կորսուելու և աստ և անդ ցիրուցան լինելու վտանգը կը վերանայ. և երկրորդ՝ ազգիս գաղութեան համար վաստակող անձին մեծ գիւրուածիւն կը լինի, ամփոփ գտնելով այդ կարևոր գործիքը. կը փափագիմք որ օր մի առաջ իրագործէ Գրիգոր աղա իւր խոստմունքը¹:

Միւս եկեղեցիք որ Նախիջևանու այլ և այլ թաղերուն մէջ շինուած են, ինչպէս Ս. Համբարձման, Աստուածամօր, Ս. Նիկիտայոսի, Ս. Գէորգայ, Ս. Թորոսի, մասնաւոր յիշատակութեան արժանաւոր բան չունին: Ի յիշատակ համանուն կաֆայեցի եկեղեցեաց, անշուշտ շինած են Նախիջևանցիք, քաղաքին հիմն օր. հնուելուն պէս՝ փայտաշէն եկեղեցիք, ուր և զետեղուած են Ղրիմէ բերած սրբազան համանուն եկեղեցեաց սպասք և սրբազան անօթները, և ապա ժամանակ անցնելէն վերջ՝ փայտաշէնք 'ի քարաշէն փոխուած են: Ս. Լուսաւորչի ընդարձակ բակին մէջ տեսնելով քառակուսի մատարանաձև փափրիկ անդուռն և անպատուհան չէնք մի, որ սրբոյն պատկերը կը կրէր վրան, հարցուցի թէ ինչ փախճանի համար է. ինձ պատասխանեցին թէ հին եկեղեցեայն խորանին տեղն է, որ ստնակով չլինելու համար պաւորսպարել է Յովհաննէս աղա փոփովուան²:

Խորհուրդ կու տամ ես ամէն հայ ճաշապարհօրդի, նախ հեռուէն և ապա 'ի մօտոյ լաւ մի քննել Գերեզմանոցի Ս. Կարապետ նորաշէն եկեղեցին. որ իւր ճարտարապետութեամբ և վայել.

մանկի այս կարևոր բանին հոգ տանող չէ եղած:

2 Յովհաննէս աղա Փոփովեան այժմ հանգուցեալ է թողլով 100000 բոլորեաց գումար յօդուտ ազգային բարեգործական հաստատութեանց, բայց յողջութեան միջոց տուածներէն:

լուչ կոնաձև կաթնօղիկէլու. երկնաչու կամարօք, բարձր սիւներով և քանդակազօրծ խորիւմներով և խոյակներով կը յիշեցնէ կամ լաւ ևս կը պատկերացնէ աչաց զիժաց՝ տարաբաղուն Անուոյ գեղեցկազոյն եկեղեցեաց մին: Եկեղեցւոյն մէջ ամենայն ինչ ազգային ճաշակով յարգարուած է, և հայութիւն կը շնչէ. ազգային որբոց կենդանադիրք կը զարդարեն պատերը, թագապատկ հայրապետք ազգային տարազով, սրբակրօն վարդապետք վիզարիւնքողեր: Աւագ խորանին պատկերը նմանութիւն է Մուրիլլոյ սպանիացի նկարչին՝ Աստուածամօր անարատ յղութեան պատկերին. վերի կողմը նկարուած է ամենասուրբ Երրորդութիւն, որ զհաշաղկեղ կոյսը կը պսակէ երկնային պսակաւ թագուհի երկրի և երկրի: Քրիստոնէական սուրբ հաւատոյս մերոյ էական մասունքը հանդերձ պատմութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, յանդիման կ'երկնայ փոքր եկեղեցւոյս մէջ, որ կը կրէ զանուն Ս. Կարապետի՝ աշտուպանի ազգիս յոյց: Եկեղեցւոյս ճարտարապետն եղած է Պ. Բաղդուարը Հազր-Բէգեան՝ հայ երկտառարդն, որ ճարտար յատակադին համարստացել է վարձարժի միտալ Ս. Պետրոսեղի տակադեմիայէն. վերակացու գործոյն եղած է Յովհաննէս ապա Խաթրանեան. բովանդակ եկեղեցին շինուած է արովք բարեպաշտ տիկնոջ Ակուլինէ Աղաճանեան. 1882ին Մակար. սրբազան, որ այժմ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, հանդիստալէս օժտած է իրենին Յովհաննէս աղա, ոգևորեալ կերպով խօսելով քննողիս հետ՝ եկեղեցւոյ մասին, կը հարցնէր թէ « Օտարոտի իմն կամ ոչ ազգային՝ արդեօք սպրդած է շէնքին » . փսն զինաբանեցուցել է ամենայն ջանք՝ որ ամենայն ինչ հայկական լինի. ևս ազգեցի՝ որ « Բաց ի եօթնաշաճեան աշտանակէն որ աւագ խորանին վրայ է, օտար

բան չտեսայ. զի իմ տեսած տաւրիացի հայկական եկեղեցիք խորանին միջովայրը ունին մի խաչ, և երկուստեք երեք կարգ փոքր աստիճանաց վրայ՝ մի մի աշտանակ, ընդ ամէնէ վեց աշտանակ » : Յովհաննէս աղա աւելցուց. « Եօթնաշաճեան ոսկեզօծ աշտանակը 700 րուրիով դնուած է, սակայն և այնպէս որովհետեւ չէ ազգային, փոխելը հարկ է » : Եթէ Յովհաննէս աղայի որւով լինէին միւս այլ դործող անձինք Նախիջևանու, աւելի պայծառ պիտի փայլէր արգելքին ի Նախիջևան: Սակայն և այնպէս չէն է ազգութեամբ Նախիջևան և կենդանի ընդուն ազգիս ամէն տեղ: — Այսպիսի եկեղեցեաց մասին:

Գպրոցաց մէջ անշուշտ առաջին տեղին պէտք է գրաւէ դպրաւանքն կամ թեմական դպրանոց վիճակին (Սեմինարիում), յոր դասական վարժութիւն կը ստանան ուսանողք, հմուտ թեմամբ հին յոյն և լատին լեզուաց, որոց աւանդողն և միանդամայն պաշտօնավար — տեսչի վարժարանին է Պ. Գալուստ Զարլխեանց՝ աասուերկու ազգային վարժապետք:

Ապա աւրիւստակուն վարժոցը ընդ խնամով Պ. Թափայէլ Պատկանեանցի, ազգային պուետի և հեղինակին Գալուստ-Քաթիկոպի:

Կոկայեան գիշերօթիկ օրիորդաց ուսումնարան, յորում են 60 օրիորդք:

Հռիփսիմեանց կոյուած օրիորդաց վարժարանը, յորում 123 են ուսանող օրիորդք:

Միլսակուն դպրոցք Ս. Համբարձում և Ս. Թորոս եկեղեցեաց մեծ մանչերու համար:

Բաց յայոցանէ կան և ռուս վարժարանք և մարդոցք, որոց մին թէպէտ և նրէ ազգիս երանելի Թարգմանչաց աւուանքը ի ճակատու, այլ եթէ երանելեաց ոգին հոն չի տիրել, միայն պիտակ անուանքն՝ չեմ կարծել որ մեծ օգուտ բերեն Նախիջևանցեաց: